

2. Ер сатҳини кесиб ағдармоқ [3: 155].

Олдинга // уйга ЧОПАН бола // одам // сайёҳ // аёл // эркак // аскар

Қилич билан // ерни ЧОПАН аскар // деҳқон // бобгон

2) феъл-омоним -б,-иб шаклини олганда эса куйидагича ҳолат кузатилади: Феъл-омонимдан сўнг муस्ताкил феъл келиб, грамматик шакл икки феълни боғлашга хизмат қилиши ёки феъл-омоним кўмакчи феълли сўз қўшилмасининг етакчи мавқеида воқеаланиб, грамматик шакл етакчини кўмакчига боғлаши мумкин. Ҳар иккала ҳолатда ҳам феъл-омоним қайси маънода келиши равшан бўлмай қолади. Буни ҳам ўнг ва сўл бирикувчилар асосида аниқлаш мумкин бўлади.

-й (-ай) билан келса, албатта, ундан сўнг кўмакчи феъл келиши талаб этилади. Буни ҳам ўнг ва сўл усул бирикувчилари асосида фарқлаймиз. Масалан: Бела I – феъл. Йўргак. Гавданинг кўкрак қафаси билан бўкса орасидаги энг хипча қисми. Бешикка қўл-оёғини боғлаб ётқизмоқ. Бела II – феъл. Юқадиган нарсани кўп

Адабиётлар

1. Абжалова М. Таҳрир ва таҳлил дастурларининг лингвистик модуллари. Монография. –Тошкент: «Нодирабегим», 2020.
2. Пўлатов А. Компьютер лингвистикаси. –Тошкент: «Akademnashg», 2011.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: «Ўқитувчи», 1984.
4. Сулейманов Д.Ш., Гатиатуллин А.Р. Структурно-функциональная компьютерная модель татарских морфем. –Казан: 2003.
5. Формальные модели и программные инструменты компьютерной обработки татарского языка / Р.Р.Гатауллин, А.Р.Гатиатуллин, О.А.Неврозова, Д.Р.Мухамедшин, Д.Ш.Сулейманов, Б.Э.Хакимов, А.Ф.Хусаинов. – Академия наук РТ, Институт прикладной семиотики АН РТ. –Казань: Изд-во Академии наук РТ, 2019.
6. Шемакин Ю.И. Начало компьютерной лингвистики. –М.: МГОУ, 1992.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдди. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада бир туркум доирасидаги омоним сўзлар қуршовини лингвистик моделлаштириш масаласи борасида олиб борилган изланиш натижаси берилган ва амалий аҳамияти ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье приводится результат исследования по теме лингвистического моделирования окружения слов-омонимов в рамках серии и освещается её практическая значимость.

SUMMARY

This article presents the results of a study on the topic of linguistic modelling of the environment of homonymous words in the framework of the series and highlights its practical significance.

ҚАРАҚАЛПАҚ СПОРТ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНДА ШЕТ ТИЛ ӨЗЛЕСТИРМЕЛЕРИНИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ ҲАҚЫНДА

К.М.Кошанов – филология илимлериниң кандидаты, профессор

Р.Ж. Мураткамалова – ассистент оқытыўшы

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: спорт, жисмоний маданият, олимпиада, мураббий, бокс, чемпион, мусобақа, школа, коллеж.

Ключевые слова: спорт, физкультура, олимпиада, тренер, бокс, чемпион, соревнование, школа, колледж.

Key words: sport, physical, the Olympic Games, coach (trainer) box, champion, competition, school, college.

Ҳазирги дәўир қарақалпақ тили лексикасында эсиресе, терминологиясының раўажланыўында позитив жаңалықлар жүз бермекте. Буның тийкарығы себепшиси халқымыздың яғный, жәмийетимиздиң турмысындағы болып атырған жаңа унамлы раўажланыў ҳәм өзгерислер болмақта. Усындай тилимиз, лексикасындағы өзгерислерди жәмийетимиздиң барлық тараўларында ушыратыўға болады. Ҳазирги дәўирде жәмийетимизде жедел раўажланып атырған экономика, бизнес, финанс, исбилерменлик, фермерлик, инновациялық технологиялар, қурылыс, илим-билим, спорт, мәденият, жәмийетти басқарыў ҳәм басқа да барлық социал-экономикалық тараўларында көриўге болады.

XX-XXI әсирде қарақалпақ тили спорт терминлери өзиниң жедел раўажланыўын тапқан. Мәселен: *спорт, дене тәрбиясы, бокс, волейбол хоккей, гандбол, атлетика, аўыр атлетика, кросс батминтон, тренер, олимпиада, спартакиада, чемпион, чемпионат, старт, финиш, штанга, команда, бадминтон, ватерполо, гандбол, штанга, ракетка* ҳәм т.б. қарақалпақ тилинде спорттың ҳәр бир тараўы ишинде өзлерине тийисли терминлерде көплек дүзилген ҳәм ҳәр қыйлы болған формаларға пайдаланылған. Мысалы: *футбол-футболишы, футболлистер, футболшылар, футбол майданы, футболдағыдай, тренер, тренерге, тренер-*

микдорда тегизмоқ, чапламоқ, бирор нарса билан боғламоқ [3: 28-29]. {Болани // бешикка // ёруғда // корнидан БЕЛАБ чикмоқ // қўзғалмоқ // чарчамоқ, // бермоқ, ташламоқ, қўймоқ; БЕЛАЙ бошламоқ}, {Қонга, тупроққа, лойга // БЕЛАНИБ қолмоқ; БЕЛАЙ олмоқ; беланиб олмоқ}.

Булар фақат феъл сўз туркуми доирасидаги омонимларни аниқлаш учун ишлаб чиқилган инвариант модел бўлиб, бу бир қатор субмоделларда воқеаланади.

Хулоса. Омонимларни қуршовда аниқлашнинг ўнг ва сўл усули сўзнинг табиатидан келиб чиққан ҳолда аҳамиятлидир. Таҳлиллардан ангилашиладики, омоним сўзни филтрлашнинг сўл усули ундан олдинги бирлик орқали, ўнг усули эса омонимдан кейинги бирлик орқали аниқланишидир. Бир туркум доирасидаги ҳар бир омоним сўзнинг семантик филтри ва моделини яратиш орқали ўзбек тили семантик анализаторининг лингвистик асосларини ишлаб чиқиш корпусда омонимлар муаммосини бартараф этишга хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Абжалова М. Таҳрир ва таҳлил дастурларининг лингвистик модуллари. Монография. –Тошкент: «Нодирабегим», 2020.
2. Пўлатов А. Компьютер лингвистикаси. –Тошкент: «Akademnashg», 2011.
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. –Тошкент: «Ўқитувчи», 1984.
4. Сулейманов Д.Ш., Гатиатуллин А.Р. Структурно-функциональная компьютерная модель татарских морфем. –Казан: 2003.
5. Формальные модели и программные инструменты компьютерной обработки татарского языка / Р.Р.Гатауллин, А.Р.Гатиатуллин, О.А.Неврозова, Д.Р.Мухамедшин, Д.Ш.Сулейманов, Б.Э.Хакимов, А.Ф.Хусаинов. – Академия наук РТ, Институт прикладной семиотики АН РТ. –Казань: Изд-во Академии наук РТ, 2019.
6. Шемакин Ю.И. Начало компьютерной лингвистики. –М.: МГОУ, 1992.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдди. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада бир туркум доирасидаги омоним сўзлар қуршовини лингвистик моделлаштириш масаласи борасида олиб борилган изланиш натижаси берилган ва амалий аҳамияти ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье приводится результат исследования по теме лингвистического моделирования окружения слов-омонимов в рамках серии и освещается её практическая значимость.

SUMMARY

This article presents the results of a study on the topic of linguistic modelling of the environment of homonymous words in the framework of the series and highlights its practical significance.

лер, штрафной, 11-метрлик, ҳужимши, ярым қорғаўшы, вратарь (дәрўазаман), стадион, мини футбол, таим, бокс, боксишы, боксердей, раунд, ринг, аперкот, очко, штрафной, нокдаун, нокаут, тренер, чемпион, аут ҳәм тағы басқа сөзлер өзлестирилди ҳәм кең пайдаланылмақта.

Ҳазирги дәўирде Республикамызда жедел раўажланыўын тапқан спорт ҳәм дене маданияты тараўларында да бурын көрилмеген терминологиялық өзгерислер болмақта. Бул пикиримизге мысал ретинде Қарақалпақстан Республикасында 1997-жыл 29-ноябринен баслап шығып киятырған «Қарақалпақстан спорты» жәмийетлик-сиясий спорт газетасын келтириўге болады. Бул газетада Республикамызда болып атырған барлық спорт тараўындағы өзгерис ҳәм жаңалықларды оқыўға болады.

Газетаның 2021-жыл №20 (945) 8-май санында жәрияланған «Боксти буннан былай да раўажландырыў илажлары ҳақында» Ўзбекстан Республикасы Президенти Ш.М. Мирзиёевтың қарары халқымыз арасында, әсиресе, спортшылар арасында үлкен қызығыўшылық ҳәм куўаныш оятты.

Кейинги жылларда қарақалпақ спортының лексикасында пайда болған көплеген жаңа сөзлер, ибаралар, атамалар ҳәм сөз дизбеклериниң пайда болыў себеби -

бул тараўға тийисли көплеген жаңа түсиниклер, терминлер затлар, нәрселер мәкемелер, шөлкемлер хэм кәнигелер атамалары өз аталыўы менен кирди.

Мәселен, жоқарыда айтылған газета номеринде бурын карақалпақ тилинде болмаған, көплеген спорт терминлеринен кең пайдаланылған. Мысалы: *туризм хэм спорт министрлиги, өзбек бокси, бокс инфраструктурасы, бокс мектеплери, Токио олимпиадасы, XXXII жазғы олимпиада, қәнигелестирілген балалар хэм жас өспиримлер спорт мектеби, виртуал қарсыласлар, жеңилликл чемпионат, олимпиада резервлери колледжи, олимпиада резервлери мектеп-интернатлары, олимпия жолламалары, XVI паралимпиада, ҳаял-қызлар бокси, бокс инфраструктурасы, лицензиялық жарыс, дене тәрбия хэм спорт университети, тренер селекцияшы хэм т.б.*

Әсиресе, хәзирги глобалласыў дәўиринде дүнья мәмлекетлери хэм халықлары арасындағы жеделлескен қарым-қатнастар, телевидение көрсетиўлери, интернет, радио, газета, журнал материаллары жер жүзи халықлары арасында ашықтан ашық көрилмекте хэм олар арқалы өзлестирілген көплеген сөзлер ана тилимизде арқайын қолланылып келмекте.

Бул шет тил сөзлери карақалпақ тилинде хәр қыйлы усылда өзлестириледи хэм хәр түрде қолланылады. Мысалы, көплеген спорт атлары: *бокс, футбол, хоккей, волейбол, теннис, бадминтон, ватерполо, гимнастика, каратэ* хэм т.б. карақалпақ тилине өзгертилместен қабылланып қолланылып киятыр. Карақалпақ тилинің ишки нызамларына бағына отырып олар карақалпақ сөзлериндей сепленеди, жаңа сөзлер хэм сөз формалары дүзиледи, көплик жалғаўлар қосылады. Мысалы: *бокс, боксшы, боксқа бокстан, бокстай, боксшылар, бокслести*. Карақалпақ тилинде *боксии* хэм *боксер* формалары синоним ретинде қолланылады. М.Серекеев белгили *боксии*. Карақалпақ *боксиилери* жеңимпаз болды. *Боксшылар* жарысқа кетти. Бүгин узак даўам еткен *бокслесийлер* болды. Марат *боксқа*, ал Сәрсенбай *гимнастикаға* қатнайды.

Көплеген шет тил өзлестирмелерине карақалпақ тили жалғаўлары қосылады хэм олардың карақалпақ тилинде ярым хэм толық аўдармалары қолланылады. Бул ярым аўдармаларға мысал келтиремиз: *ручной мяч-қол тобы, минифутбол- киши футбол, национальная борьба – миллий гүрес, олимпийская школа- олимпия мектеби, мастер спорта – спорт шебери, чемпион мира – дүнья жүзи чемпионы, чемпион города – қала чемпионы, золотая медаль – алтын медаль, побидитель олимпиады –олимпиада жеңимпазы, золотая перчатка – алтын қолғап хэм т.б.*

Көпшилик қоспа спорт терминлери карақалпақ тилине толық аўдарылып қолланылады. Мысалы: *национальная борьба-миллий гүрес, чемпион республики – республика чемпионы, тяжелый вес – аўыр салмақ.*

Айырым қоспа хэм қоспа емес терминлер толығы менен карақалпақ тилине аўдарылып қолланылады. Мысалы: *бег – жуўырыў, плавание – жузиў. Прыжки –*

секириў, борьба – гүрес, подтягивание – тартылыў, прыжки в длину – узынлыққа секириў, прыжки в высоту – бийикликке секириў хэм т.б.

Айта кететуғын бир нәрсе, бул карақалпақ тилинде бурын бар сөзлердің спорт терминлерине, яғный терминологизация процесин нәтийжесинде спорт лексикасында терминге айланыўы болып табылады. Мысалы: *жуўырыў, секириў, жузиў, жекпе-жек, айқасыў, тартысыў, гүресий, жарысыў, жеңимпаз болыў, сыйлы орын ийелеў* хэм т.б. көплеген сөзлер терминлер ретинде де қолланылып келмекте.

Хәзирги карақалпақ тилинде шет тиллерден кирген өзлестирмелер тийкарында калька, ярым калька, жаңа сөз хэм сөз формаларын дүзиў, өзгериўши аффикслери жәрдеминде, сондай-ақ, аўдарма усыллары арқалы көплеген жаңа сөзлер, атамалар, хэм ибаралар пайда болды. Олар бизиң күнделикли турмысымызға сиңип жедел қолланылып келмекте. Мысалы: *спорт майданшасы, волейбол майданшасы, баскетбол ойыны, қорғаўшы, ярым қорғаўшы, дәрўазаман, хўжимши, қала чемпионы, олимпиада жеңимпазы, олимпиада резерв мектеп-интернаты, спорт мектеби, мектеп командасы, «Лашын» командасы, жас өспиримлер командасы, «Туран» стадионы, өзбек бокси, ғалабалық спорт, профессионал спортшы, профессионал тренер, физикалық таярлық, жоқары спорт шеберлиги мектеби, грек-рим гүреси, тренер селекцияшы, сайланды команда, жол картасы, туризм хэм спорт министрлиги, мәмлекетлик бюджет, концепция, жол картасы, қаржы министри, кәсип-өнер колледжи, жузиў бассейни хэм т.б.* Бул мысаллар хәзирги карақалпақ тили лексикасында, әсиресе, спорт терминологиясында үлкен унамлы өзгерислер болғанын көрсетпекте.

Соның менен бирге, бул спорт терминологиясында жаңа өзлестирмелердің, олар тийкарында карақалпақ тилинде жасалған жаңа сөзлердің, сөз формаларының көбейиўи, олардың жедел қолланылыўы бул сөзлердің хэм сөз дизбеклериниң карақалпақ тилинде дурыс жазыў хэм туўры пайдаланыў мәселелерин келип шығармақта. Мектеплерде, лицей, колледж хэм жоқары оқыў орынларында өтилетуғын дене тәрбиясы сабақларында, сондай-ақ, арнаўлы спорт мектеплеринде, спорт лицейлеринде хэм жоқары оқыў орынларының тийисли факультетлеринде сабақ оқытқанда бул сөзлерге айрықша дыққат аўдарып, олардың мәнилериң жақсылап түсиндирип, дурыс жазылыўын хэм туўры айтылыўын үйреткен жүдә жақсы нәтийже берер еди.

Ал, бул өз гезегинде, спорт хэм дене тәрбиясы тилин, әсиресе, оның лексикасын еле де тереңирек хэм хәр тәреплеме изертлеўлерди, түсиндирме хэм русша-карақалпақша, карақалпақша-русша сөзликлер дүзиўди талап етеди, себеби, Карақалпақстан спорты бурын көрилмеген жедел раўажланыў жолына түсти хэм бизиң спортшылар дүнья жүзлик хэм халық аралық ареналарға шығып, жарысларда сыйлы орынларды ийелемекте хэм елимиздің атын дүньяға танытпақта.

Әдебиятлар

1. Кошанов К.М. Шет тиллерден кирген сөзлердің түсиндирме сөзлиги. –Нөкис: «Билим», 2002.
2. / «Карақалпақстан спорты». 2021, 8-май №20 (945).

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ тилида қўлланылып келинаётған чет тил спорт терминлери хақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт об использовании заимствованных спортивных терминов в каракалпакском языке.

SUMMARY

The article deals with the use of borrowed sports terms in the Karakalpak Language.